

بررسی وضعیت کارورزی در تربیت معلم تاجیکستان

(مطالعه موردی: دانشگاه آموزگاری صدرالدین)

هما رحمانی^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۸/۱۱

اسداله خدیوی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۹/۱۴

چکیده

آموزش و پرورش از بنیادی‌ترین ارکان هر کشور و دولتی است که می‌تواند زمینه‌ساز توسعه هر جامعه‌ای باشد. معلمان، نیروی انسانی این رکن مهم بوده، که مهم‌ترین و باارزش‌ترین سرمایه آموزش و پرورش در هر کشوری محسوب می‌شوند. معلمان باکیفیت و خلاق هستند که می‌توانند با استفاده از به‌کارگیری روش‌های نوین و تربیت دانش‌آموزان متفکر و منتقد، زمینه جهش یک جامعه در زمینه‌های مختلف، از صنعتی تا فرهنگی و هنری را ایجاد نمایند. این مسئله باعث می‌شود که دولت‌ها در تلاش باشند تا افراد باصلاحیت و شایسته‌ای را ابتدا انتخاب و بعد از آموزش، آن‌ها را به‌عنوان معلم وارد بدنه آموزش و پرورش نمایند. مؤسسات، دانشگاه‌ها و کالج‌های تربیت معلم، مسئول آموزش معلمان در سرتاسر دنیا هستند که کیفیت این مؤسسات نقش به‌سزایی در رشد جامعه خواهد داشت. یکی از مراحل مهمی که معلمان در مرحله آموزش، قبل از شروع کار در مدارس باید بگذرانند، دوره کارورزی است که از مهم‌ترین دروس مؤسسات تربیت معلم است. در این پژوهش نگارنده دوره کارورزی دانشجویان معلمی کشور تاجیکستان را مورد بررسی قرار داده است و توضیحاتی در مورد کشور تاجیکستان، میزان هزینه‌های آموزشی در این کشور، نهاد متولی آموزش و پرورش در تاجیکستان و تاریخچه تربیت معلم آورده شده است.

واژگان کلیدی: تربیت معلم، تاجیکستان، کارورزی، برنامه‌ریزی درسی

^۱ - هیات علمی و استادیار گروه معارف و تعلیم و تربیت اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تبریز، ایران

^۲ - هیات علمی و استادیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تبریز، ایران

مقدمه

معلم به‌منزله نیروی انسانی از عوامل اساسی آموزش و پرورش در هر کشور است و تحول در نظام تعلیم و تربیت به نحو مؤثر در ارتباط با او و چگونگی «تأمین و تربیت معلم» معنا می‌یابد. توفیقات به‌دست‌آمده در نظام آموزشی کشورها نشانه‌ای از کارایی و کفایت نظام تربیت‌معلم است تا جایی که این حتی در کشورهای کمتر توسعه‌یافته نیز مشهود است؛ زیرا این کشورها اصلاحات و تحول تربیت‌معلم را در ردیف اولویت‌های درجه اول قرار داده‌اند (سنگری و آخش، ۱۳۹۶).

برنامه‌ریزی برای آموزش و تربیت‌معلم از مهم‌ترین مسائل هر نظام آموزشی پویا و کارآمد به‌شمار می‌رود. با در نظر گرفتن چنین اولیوی برای نظام تعلیم و تربیت می‌توان به نقش و اهمیت تربیت‌معلم که پرچم‌دار اصلی این حرکت هستند، پی برد (ملکی، ۱۳۹۱). در آموزش و پرورش به هیچ تحول علمی و نوآوری مطلوب نمی‌توان دست‌یافت، مگر اینکه پیشاپیش در شیوه‌های کاری معلم، به‌عنوان کارگزاران واقعی، تغییرات مناسب به وجود آید. رمز سلامتی و بالندگی نظام‌های تعلیم و تربیت را باید در سلامت، رشد و بالندگی معلم جستجو کرد (سمیعی، ۱۳۹۵).

یکی از جنبه‌های برجسته برنامه‌های تعلیم و تربیت در کشورهای پیشرفته، تأکید بر رشد و توسعه حرفه‌ای دوره کارورزی است و البته این ویژگی در کشور ما و دیگر کشورهای دنیا ضمن اهمیت داشتن، ناکارآمدی‌هایی نیز دارد. این پژوهش قصد دارد تا دوره کارورزی معلم در کشور تاجیکستان را مورد بررسی قرار دهد. در این پژوهش از روش توصیفی - تبیینی استفاده شده است.

کارورزی

شایستگی هر نظام آموزشی به‌اندازه شایستگی معلم آن نظام و کیفیت نظام آموزشی به کیفیت معلم آن جامعه وابسته است (یونسکو، ۱۹۹۰). معلم با عنایت به رسالت خطیری که دارند باید به مسائل تعلیم و تربیت آگاه بوده و با شناخت کافی، مهارت‌های عملی و صلاحیت‌ها را کسب کنند تا واجد شایستگی‌هایی باشند که انسان‌سازی نتیجه کارشان باشد نه ویران ساختن انسان‌ها و انسانیت. لذا چنین معلمانی نقطه آغاز هر تحول آموزشی و پرورشی بوده و بیشترین و برترین نقش را بر عهده‌دارند به‌گونه‌ای که در این میدان هیچ‌کس بر آنان پیشی نمی‌گیرد. نظر به اهمیت، اعتبار و ارزشی که بر معلم متصور است، سرمایه‌گذاری مادی و معنوی در جهت تربیت و تأمین این رکن اساسی تعلیم و تربیت، بهترین و سودمندترین نوع سرمایه‌گذاری است (اسدی، ۱۳۹۲).

آماده‌سازی و مجهز نمودن دانشجو معلم به مهارت‌های حرفه‌ای، قبل از ورود به کلاس درس، اصلی‌ترین وظیفه مراکز تربیت‌معلم و سازمان‌هایی است که به انحاء مختلف، معلم تربیت می‌کنند یا دوره‌های آموزش حین خدمت برای معلم ترتیب می‌دهند. کارورزی جزء ارزشمندی از برنامه تربیت‌معلم است و یگانه تلاش کارساز در عرصه تربیت‌معلم قلمداد می‌شود (رون، بی تا).

کارورزی فرصت‌هایی را همراه با نظارت و کمک به دانشجو معلمان برای فهم گسترده از نقش کارگزاران فکور توسط مربیان و اعضا مدرسه فراهم می‌کند. دانشجو معلمان به مشاهده و عمل در موقعیت‌های کلاس درس، مدرسه و تدریس می‌پردازند، و باورهای قابل توجهی از معلمی را در درون خود شکل می‌دهند و تصوراتی از این حرفه را به‌عنوان معلمان آینده در خود ایجاد می‌کنند (نامسر^۱، ۲۰۱۰).

کارورزی در حین تحصیل در مراکز تربیت‌معلم موجب می‌شود که اطلاعات نظری دانشجو معلمان به عمل درآید و دو عامل مؤثر در تدریس، دانایی و توانایی، باهم توأم می‌شود. دانشجو معلمان با محیط واقعی و فرآیند حقیقی یاددهی-یادگیری آشنا می‌شوند، محاسن و محدودیت‌های کار معلمی را در عمل درک می‌کنند و از ظرافت و دشواری حرفه معلمی آگاه می‌شوند. به مشکلات تدریس و تربیت دانش‌آموزان واقف می‌شوند و در مدرسه یا دانشکده و مرکز با مدرسان و استادان خود در میان می‌گذارند و از راهنمایی‌های علمی و عملی آنان بهره‌مند می‌شوند. با کارورزی در حین تحصیل، دانشجو معلمان اعتمادبه‌نفس لازم را کسب می‌کنند و به‌طور نسبی خودکفا شده و مهیا می‌شوند تا بدون اضطراب مفرط در مدارس تدریس کنند.

براون^۲ کارورزی را فعالیتی می‌داند که دانشجو معلمان بین تئوری و دانش خود اتصال و ارتباط ایجاد می‌کنند. دانشجو معلمان فرصتی برای توسعه مهارت‌های تدریس و دانش در موقعیت کلاس درس، مدیریت آن و آشنایی با فرهنگ‌های متفاوت از دانش‌آموزان به دست می‌آورند (براون، ۲۰۰۸).

نیک نیا از مقایسه کارورزی در کشورهای آمریکا، انگلیس، ژاپن، مصر و هند به این نتیجه دست‌یافت که واحد کارورزی در تربیت‌معلم در همه کشورهای مورد مطالعه دارای اهمیت است. ولی در برخی از این کشورها توجه بیشتری به آن می‌شود. مثلاً هند ۴۰٪ محتوای برنامه درسی تربیت‌معلم را به کارورزی اختصاص داده است. دانشگاه‌های تربیت‌معلم ژاپن به خاطر نظارت بیشتر بر واحد کارورزی، دارای مدارس الگو هستند. در آمریکا، دانشجو معلمان پس از طی دوره کارورزی توسط کمیته ارزیابی، مورد ارزشیابی قرار می‌گیرند و پس از گذراندن این دوره با موفقیت، به آنان گواهی صلاحیت داده می‌شود. در انگلیس برنامه کارآموزی به نحوی تدارک دیده شده است که دانشجو معلمان را مطمئن کند برای چالش‌های کلاسی به‌خوبی آماده شده‌اند (نیک نیا، ۱۳۸۷).

در دانشگاه آموزگاری تاجیکستان، کارورزی مهم‌ترین ابزار آمادگی حرفه‌ای دانشجویان تربیت‌معلم به شمار می‌آید. هدف اساسی این دوره حاصل نمودن رشد و مهارت تحصیل است. در ادامه به تبیین ابعاد مختلف دوره تجربه‌آموزی تربیت‌معلم در دانشگاه صدرالدین عینی تاجیکستان می‌پردازیم.

دانشگاه صدرالدین عینی

^۱ Nemser

^۲ Brown

دانشگاه دولتی آموزشگاری تاجیکستان که در خیابان رودکی شهر دوشنبه قرار دارد، در ۱۸ جولای ۱۹۳۱ بانام موسسه عالی آگروپداگوژی پایه‌گذاری شد. این دانشگاه در سال ۱۹۳۹ به حکم شورای عالی جمهوری تاجیکستان، به افتخار شاعر بزرگ اوکراینی انستیتوی پداگوژی تاراس شفچنکو نام گرفت. در ۱۶ دسامبر ۱۹۸۱ به مناسبت پنجاهمین سالگرد پایه‌گذاری آن از سوی مجمع عالی اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی عنوان دوستدار مردمان را دریافت نمود. پس از استقلال تاجیکستان بر پایه تصمیم شورای عالی جمهوری تاجیکستان در ۹ سپتامبر ۱۹۹۱، دانشگاه به افتخار معلم و دانشور پرآوازه تاجیک جورایف نام‌گذاری شد؛ و در آخر دولت تاجیکستان در ۳ آوریل ۲۰۰۷ این دانشگاه را به افتخار شاعر بزرگ تاجیک، دانشگاه دولتی آموزشگاری تاجیکستان به نام صدرالدین عینی نام نهاد. دانشگاه آموزشگاری صدرالدین عینی تاجیکستان یکی از مراکز مهم تربیتی و آموزشی باکیفیت تاجیکستان است که به کار تربیت معلم و آموزگار در رشته‌های مختلف مشغول است (<http://www.tgpu.tj>)

محتوای مواد درسی کارورزی

در دانشگاه صدرالدین عینی، دانشجویان در سال چهارم و پنجم تحصیل در کلاس‌های ۸، ۹، ۱۰، ۱۱ یعنی پایه‌های بالای تحصیلات عمومی مدرسه و موسسه‌های تعلیمی شهر دوشنبه به کارورزی می‌پردازند. آنان در تمام کارهای تعلیم و تربیت شرکت کرده و دستگیری می‌کنند. در دوره کارورزی فعالیت‌هایی مانند مشارکت در فعالیت‌های درسی کلاسی که دانشجو معلم به منظور کارورزی به معلم آن کلاس معرفی شده است و مشاهده هدفمند در محیط اجتماعی و سبک معاشرت دانش‌آموزان و چگونگی رفتار آنان با آموزگار و یکدیگر؛ اجرای وظیفه آموزگار تخصصی و راهبر کلاس از سوی دانشجو معلم؛ اجرای تدریس بر اساس طرح آموزشی تنظیم شده از سوی راهبر کلاس؛ تهیه و شرح برنامه کارورزی خود بر اساس شرح وظایف کارورزان؛ مدل‌سازی از رفتار غیراستاندارد یکی از دانش‌آموزان به صورت تخصصی و آموزش ویژه به دانش‌آموز جهت رفع مشکل وی؛ تدریس مستقل با توجه به رشته تخصصی و تطبیق نمودن وظایف تعلیم و تربیتی و توسعه دانش خود؛ یادگیری تکنولوژی جدید آموزشی و اجرای آن در روند تعلیم و تربیت در زمان کارورزی، سنجش گزارش روزانه کارورزی دانشجو در هر هفته از طرف مسئول گروه کارورزی و معلم راهنما و نمره‌گذاری آن در ژورنال دانشگاه و ثبت نسخه الکترونیکی آن در دانشکده؛ تدریس مستقل در دوره کارورزی برای دانشجویان سال سوم رشته‌های عمومی و سال چهارم رشته‌های تخصصی در قالب حداقل ۸ عنوان درس تخصصی الزامی است (طیپی و باقری موسوی، ۱۳۹۷).

روند کلی برنامه کارورزی و زمان اجرای آن در دانشگاه آموزشگاری

مرحله سازمان‌دهی، مرحله آمادگی، مرحله فعال و مرحله پایانی، چهار مرحله دوره کارورزی در دانشگاه آموزشگاری تاجیکستان هستند که در ادامه به هر مرحله می‌پردازیم:

۱- مرحله سازمان‌دهی: در این مرحله جلسه‌ای از طرف مدیریت گروه‌های مختلف دانشگاه آموزش‌گاری با مدیران مدارس کارورزی و بخش تجربه‌آموزی و کار، با متخصصان جوان دانشگاه و ریاست دانشکده‌ها تشکیل می‌شود. بدین منظور در دانشکده‌ها، کنفرانس‌های افتتاحی برگزار شده و دانشجویان با اهداف و وظایف کارورزی آشنا می‌شوند و گروه‌های روانشناسی در سالن‌های دیگر جهت مشاوره و پاسخ به سؤالات و رفع ابهام تشکیل جلسه می‌دهند. (طیبی و باقری موسوی، ۱۳۹۷).

۲- مرحله آمادگی: این مرحله ۴ هفته اول کارورزی را شامل می‌شود و وظایف کارورز در این مرحله عبارت است از: شناسایی روش‌ها و اصول اساسی کار در مدرسه با راهنمایی مدیر مدرسه، مسئول کارورزی مدرسه و سازمان دهنده کارهای تربیتی در مدرسه؛ آشنایی با کلاس کارورزی و کسب اطلاعات درباره دانش‌آموزان کلاس، شناسایی اسناد شخصی دانش‌آموزان و شناسایی نحوه رفتارشان با یکدیگر؛ تهیه برنامه انفرادی شامل فعالیت‌های تربیتی و کلاسی دانشجویان در تمام دوره کارورزی در مدرسه؛ تشکیل جلسه باهدف تحلیل اولین تجربه کارورزی و مشخص کردن مقررات دانش‌آموزی و آشنایی با کارکنان مدرسه و درس‌های فنی، آشنایی با اسناد و مدارک و آیین‌نامه‌های مدرسه، کتاب‌های درسی و مواد کمک‌آموزشی مدرسه، آشنایی با کلاس‌ها، اتاق فنی، وسایل آموزشی و کمک‌آموزشی و اجرای کار در اتاق فنی و مشاهده شیوه تدریس آموزگار؛ شناسایی راهبر کلاس و دستیاری کردن او و شرکت در جلسات تربیتی جهت چاره‌اندیشی مسائل تربیتی کلاس و طراحی یک مسئله تربیتی به‌منظور حل مشکل؛ تعیین وقت حضور در مدرسه و دریافت وقت از مسئول کارورزی مدرسه، مدیر گروه کارورزی دانشگاه و استاد فنی کارورزی و استاد روانشناس کارورزی جهت مراجعه و هماهنگی و جمع‌بندی نتایج حاصل از کارورزی در مرحله آمادگی (طیبی و باقری موسوی، ۱۳۹۷).

۳- مرحله فعال: این مرحله از هفته پنجم شروع شده و هشت هفته را شامل می‌شود. وظایف کارورزی در مرحله فعال عبارت است از: التزام به آموختن برنامه‌های علمی و تربیتی، ادبیات علمی و آموزشی، کتاب‌های درسی، روش‌های تدریس؛ آشنا کردن کارورزان با برنامه کامل و انتخابی تحلیل درس‌ها و اصول ثبت آن؛ شرکت در تدریس آموزگاران و نقد و بررسی، تدریس آنان در قالب هفته‌ای دو درس و در مجموع ۱۲ تا ۱۴ درس؛ تهیه طرح جهت یک نیمسال برای کلاس کارورزی؛ تهیه برنامه تقویمی کلاس و تحویل به معلم مربوط و رئیس گروه کارورزی؛ تدریس با استفاده از روش‌های فعال و کاربرد وسایل فنی و تکنولوژی در تدریس؛ پاس کردن واحدهای سنجش و اندازه‌گیری و اجرای آزمون در کلاس در مجموع هشت درس و تحلیل آزمون‌ها از جانب استاد فنی و نقد و بررسی آن. انتخاب و آماده کردن مستقل مواد دیالکتیکی اعیانی برای تدریس مؤثر؛ انجام فعالیت‌های تربیتی فوق‌برنامه و سایر راه‌حل‌های تربیتی؛ مشاهده یک دانش‌آموز کلاس باهدف تهیه گزارش روانشناسی و ثبت اطلاعات در دفتر کارورزی؛ اقدام به راه‌حل جهت رفع مسائل تربیتی کلاس بر اساس برنامه مدیر کلاس (راهبر صنف) و شرکت در جلسات اولیا و مربیان جهت هم‌اندیشی

درباره مسائل تربیتی و اجتماعی؛ کار انفرادی با خوانندگان، کار با شورای دانش‌آموزی و دانش‌آموزان فعال کلاس؛ ثبت روزانه راه‌حل‌های تعلیمی و تربیتی در دفتر کارورزی فردی و جمع‌بندی و نتیجه‌گیری از تجربه‌های فعال دانشجویان از جانب استاد فنی بعد از هر دو هفته (طیبی و باقری موسوی، ۱۳۹۷).

۴- مرحله پایانی: این مرحله ۴ هفته است که آخرین مرحله کارورزی بوده و مرحله جمع‌بندی محسوب می‌شود. در این مرحله هدف اساسی گذراندن درس‌های سنجشی است که تعیین‌کننده نمره نهایی دانشجو در تمام دوره کارورزی به حساب می‌آید. ارزشیابی از دانشجو توسط استاد فنی، استاد روانشناسی، معلم کلاس و نمایندگان گروه‌های علمی دانشگاه صورت می‌گیرد. دانشجو موظف است پوشه کارورزی را که شامل تمام یادداشت‌های روزانه و موادی که به کار گرفته است و روش‌هایی که استفاده کرده است را به استاد فنی کارورزی ارائه دهد که تمام موارد ارزیابی شود. این مرحله دوره پرکاری برای دانشجو است و نیاز به تلاش بیشتری دارد. چون اکنون دانشجو علاوه بر تکالیف روزانه موظف به تهیه گزارش نهایی، تهیه اسناد و مدارک برای تحویل به موقع مدارک و گزارش‌ها به استاد می‌باشد. وظایف کارورزی در مرحله پایانی عبارت است از: تهیه راهنمای روش حرفه‌ای، گذراندن درس اختیاری از طرف کارورزان؛ نوشتن گزارش پایانی و تکمیل مدارک و اسناد کارورزی و تحویل به استاد کارورزی؛ آمادگی ارائه کنفرانس پایانی در دانشگاه؛ دفاع از نتایج کارورزی در حضور کارورزان دیگر، اساتید، نمایندگان گروه‌های علمی دانشگاه و معلمان راهنما؛ تحویل مدارک و گزارش به گروه کارورزی و گروه روانشناسی دانشگاه، سه روز پس از پایان کارورزی (طیبی و باقری موسوی، ۱۳۹۷).

سرفصل‌های دوره کارورزی در دانشگاه صدرالدین عینی

برخی از مهارت‌هایی که دانشجویان در جریان کارورزی در دانشگاه آموزگاری تاجیکستان باید کسب نمایند عبارت است از: مهارت اداره کلاس در مدرسه، مرتب نمودن طرح‌های فعلی آینده در تعلیم و تربیت، مهارت درزمینه طرح‌های آموزشی، برنامه آموزشی و کتاب درسی و توصیه‌های روشمند، تهیه طرح تقویمی و موضوعی و طراحی طرح درس آموزشی و تهیه گزارش آن، تدریس با روش‌های اثربخش با توجه به توان دانش‌آموزان و ویژگی‌های فردی، روانشناسی و اجتماعی آنان، آموزش محتوای جدید بایبان روشن و جالب و در نظر داشتن همگرایی رابطه مطالب آموزشی؛ مهارت انتخاب و استفاده از وسایل کمک‌آموزشی و طراحی شیوه‌های فعال و اثربخش آموزش با توجه به رشته تخصصی خود، مهارت کار با دستگاه، وسایل عملی، لابراتوار شنیداری و دیداری و روش‌های آموزش و تکنولوژی کامپیوتر؛ مهارت تحلیل ادبیات آموزشی و تحلیل روش‌های معاصر باهدف کارکرد یا تبدیل آن‌ها به منظور استفاده در جریان تدریس؛ نظارت و اداره فعالیت آموزشی دانش‌آموزان و ایجاد انگیزه جهت تحصیل دانش در رشته تخصصی و پرورش استعدادها و رشد صلاحیت تخصصی در آن‌ها؛ کسب مهارت نظارت، ارزشیابی و نمره دهی و جویا شدن نظرات دانش‌آموزان نسبت به عملکرد خود و اقدام به رفع اشکالات؛ اجرای روش‌های تشکیل کار مستقل توسط دانش‌آموزان و ایجاد خلاقیت و تفکر منطقی در آنان؛ یادگیری اصول و روش‌های تهیه آزمون تستی جهت

سنجش و اجرای آن در دروس مختلف، اجرای اشکال مختلف فعالیت‌های تربیتی بیرون از کلاس و مدرسه برای دانش‌آموزان متناسب با رشته خود؛ شناخت شخصیت دانش‌آموزان با منظور تشخیص و طراحی متناسب با شخصیت آنان؛ تعیین وظایف تعلیم و تربیت با توجه به اهداف عمومی آن بر اساس خصوصیات اجتماعی و روانشناسی رشد و روانشناسی شخصیت؛ آشنایی با روش‌های مختلف اداره کلاس درس و مدرسه؛ تشکیل جلسه با والدین برای هماهنگی فعالیت‌های تربیتی دانش‌آموزان؛ تحلیل و جمع‌بندی تجربیات آموزگاران پیشکسوت و یادگیری یک مدل کار پژوهشی و تجربه‌ای در مدرسه؛ عملی کردن مهارت‌های حرفه‌ای معلمی و تلاش در رشد و پرورش آن‌ها (طیبی و باقری موسوی، ۱۳۹۷).

اهداف و مقاصد کارورزی

بر اساس دستور وزارت معارف و علوم جمهوری تاجیکستان، اهداف کارورزی در نظام‌نامه کارورزی آموزگاری در مؤسسات آموزش عالی حرفه‌ای عبارت است از: فراهم آوردن شرایط برای شکوفایی استعدادها و عملی کردن دانش از جانب دانشجویان؛ کشف مهارت‌ها، قابلیت‌های حرفه‌ای و پرورش استعدادهای دانشجویان برای عملی گرداندن روند تعلیم و تربیت؛ ایجاد انگیزه در دانشجویان به‌عنوان آموزگاران آینده در شکل‌دهی حرفه‌ای به شخصیت خود و استعدادیابی و مجهز کردن خود؛ شکل‌دهی به توانایی‌های دانشجویان به‌عنوان آموزگاران آینده در شکل‌دهی حرفه‌ای به شخصیت خود و استعدادیابی و مجهز کردن خود؛ شکل‌دهی به توانایی‌های دانشجویان به‌منظور شناخت استقلال دانشجویان و کشف شخصیت آنان؛ ایجاد آمادگی در دانشجویان برای فعالیت و نوآوری ضمن تحصیل و به‌کارگیری توانایی و خلاقیت در آموزش اثربخش به دانش‌آموزان (طیبی و باقری موسوی، ۱۳۹۷).

روش ارزیابی فعالیت کارورزی

در کارورزی تربیت‌معلم تاجیکستان، نمره ۹۰-۱۰۰ عالی است. این نمره به کسانی تعلق می‌گیرد که تدریس اثربخش داشته و در جریان تدریس از اصول روانشناسی و تفاوت‌های فردی، روش‌های فعال و وسایل کمک‌آموزشی استفاده کنند و کلاس را با مهارت اداره کنند. در انتخاب مواد درسی مستقل عمل کنند، خلاقیت و نوآوری نشان دهند و سیمای اخلاقی و معنوی آنان الگو باشد. همچنین دانشجو باید گزارش‌های طرح‌های خود را به‌موقع و با رعایت اصول نگارشی، پاکیزه و با خط زیبا و یا تایپ‌شده تحویل دهد. نمره ۷۵-۸۹ نیز در درجه پایین‌تر از عالی، در مواقعی است که فعالیت دانشجو در سطح بالا و مؤثر، اما کمتر از عالی به خاطر اشتباهاتی نه‌چندان آشکار باشد. همچنین نمره ۷۴-۵۰ (قابل قبول یا قناعت بخش) در صورتی است که در حل مسائل، تعلیم و تربیت و مهارت‌های معلمی چندان مؤثر نباشند و با دانش‌آموزان نتواند خیلی خوب رابطه برقرار کند و به ضعف‌های خود واقف نباشد. دارای دانش عمیق نظری و تعلیم و تربیت نباشند و در حین تدریس ویژگی‌های دانش‌آموزان را مدنظر ندارد و کلاس را با مشکل مدیریت می‌کند. نمره غیرقابل قبول نیز در صورتی است که دانشجو توانایی حل مسائل تربیتی را ندارد. خطاهای

زیادی داشته و در تعامل با دانش آموزان خشن است، توانایی مدیریت کلاس را ندارد و دانش او ضعیف و سطحی است (طیبی و باقری موسوی، ۱۳۹۷).

معرفی تاجیکستان

تاجیکستان در جنوب شرقی آسیای مرکزی واقع شده است، با کشورهای جمهوری قرقیزستان، افغانستان، ازبکستان و در شرق با چین هم‌مرز است. بیش از ۹۳٪ این کشور کوهستانی است و تقریباً سه‌چهارم جمعیت آن در مناطق روستایی زندگی می‌کنند. تاجیکستان حدود ۸ میلیون نفر جمعیت دارد و در حال حاضر در حال رشد سریع جمعیت است. ۵۱٫۶ درصد جمعیت آن زیر ۲۵ سال هستند که از این میزان ۳۲٫۶ درصد کمتر از ۱۵ سال سن دارند (لافام^۱، ۲۰۱۷).

کشور تاجیکستان دارای سه ولایت و یک منطقه خودمختار است. ولایت خودمختار کوهستانی بدخشان در جنوب شرق تاجیکستان قرار دارد و ۴۴ درصد از خاک تاجیکستان را تشکیل می‌دهد که البته این کشور با چین بر سر قسمتی از منطقه بدخشان در حدود ۱۰۰۰ کیلومتر مربع (۱٪ خاک تاجیکستان) اختلاف دارد (سینگ^۲، ۲۰۱۱). بنا بر قانون اساسی، تاجیکستان کشوری دارای نظام جمهوری، دموکراتیک و چندحزبی است و اقتصاد کشور مبتنی بر نظام بازار آزاد است. تاجیکستان از نوع جمهوری‌هایی است که در آن رئیس‌جمهور هم رئیس دولت است و هم رئیس کشور و اختیارات قابل ملاحظه‌ای دارد. این کشور در زمان قبل از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، یکی از فقیرترین جمهوری‌ها بود؛ اگرچه هم‌اکنون نیز دارای پایین‌ترین سرانه تولید ناخالص داخلی در میان جمهوری‌های پیشین است (باباجانیان^۳، ۲۰۰۶). ضعف اقتصادی تاجیکستان، تأثیر قابل توجهی بر بخش آموزش و پرورش آن گذاشته است و باعث شده تا سرمایه‌گذاری خانواده‌ها در آموزش کودکان کاهش یابد (لافام، ۲۰۱۷).

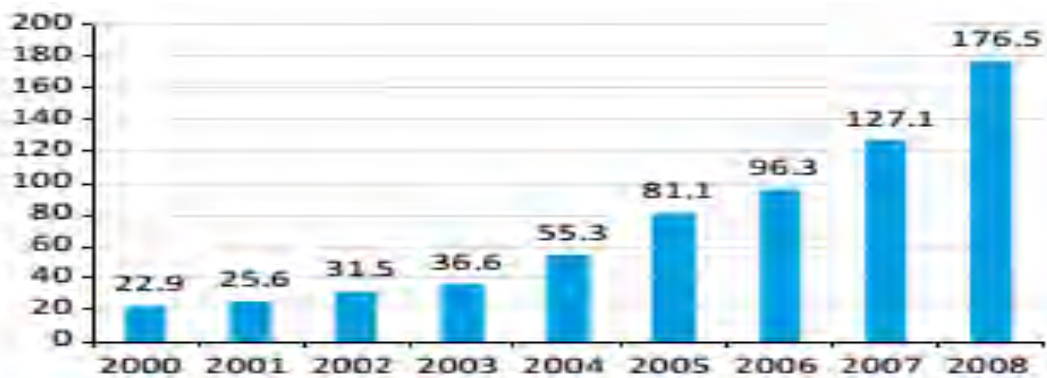
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

^۱ Lapham

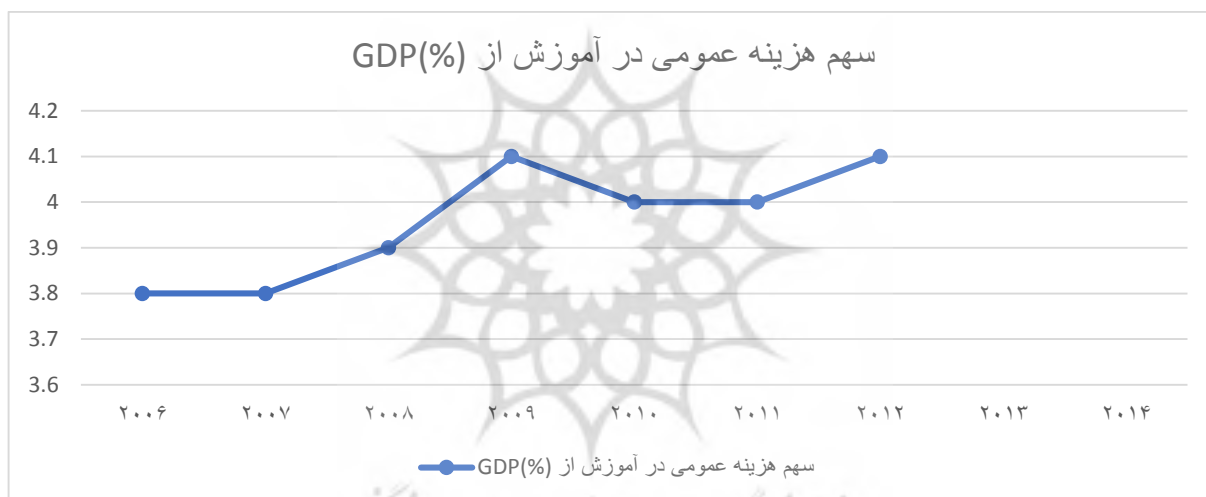
^۲ Singh

^۳ Babajanian

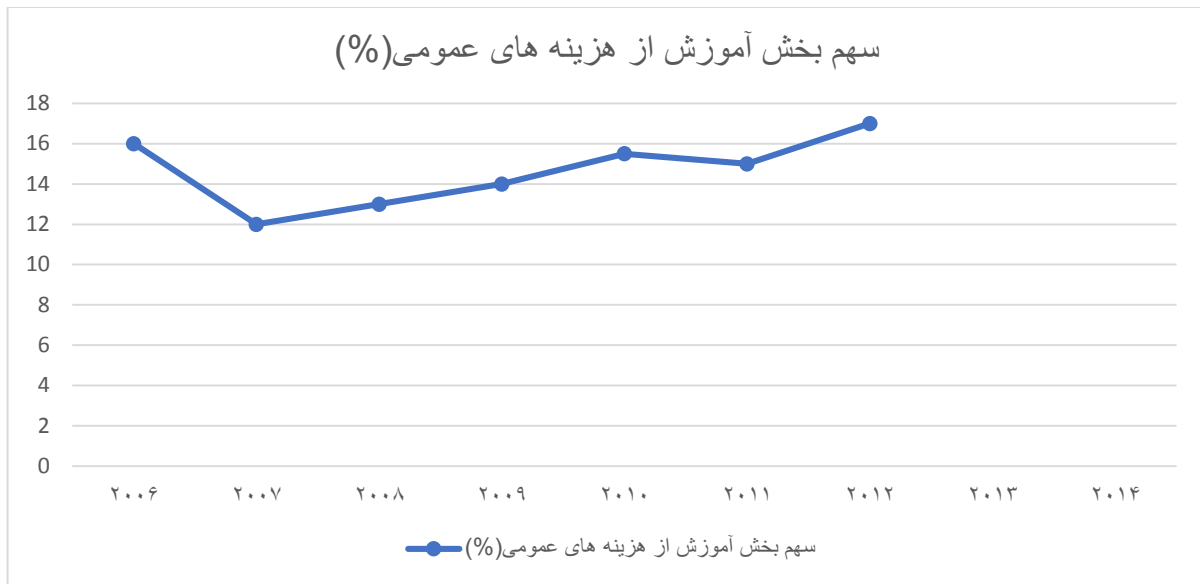

نمودار ۱: بودجه تاجیکستان در بخش آموزش (گزارش یونسف: ۲۰۱۱)

نمودار ۲: سهم هزینه عمومی در آموزش از GDP (%). (لافام، ۲۰۱۷).

پرتال جامع علوم انسانی

نمودار ۳: سهم بخش آموزش از هزینه های عمومی (%). (لافا، ۲۰۱۷).

موقعیت جغرافیایی و محدودیت های حمل و نقل، تاجیکستان را از بسیاری جهات به ازبکستان و روسیه وابسته کرده است و این امر باعث سوءاستفاده ازبکستان از تاجیکستان گردیده است. این مسئله زمانی بروز کرد که اسلام کریماف، رئیس جمهور ازبکستان در اواخر سال ۲۰۰۹ میلادی در حکمی دستور داد، انتقال کالا و اقلام مورد نیاز کشورش در وادی فرغانه از طریق راه آهن تاجیکستان در این منطقه کاهش یابد. همچنین دولت تاشکند در سال ۲۰۰۹ میلادی از سیستم واحد انرژی برق آسیای مرکزی خارج شد. این اقدام ازبکستان مانع از انتقال گاز ترکمنستان به تاجیکستان گردید (آنچسکی^۱، ۲۰۰۹).

نظام آموزشی تاجیکستان

تاجیکستان، نظام آموزشی خود را از اتحاد جماهیر شوروی به ارث برده است. اولین مرحله آموزش جامع، از طریق سیاست های آموزش و پرورش شوروی و از دهه ۱۹۴۰ به اجرا درآمد. این روند در سیاست های آموزشی بعدی نیز ادامه یافت. در حال حاضر نظام آموزش و پرورش این کشور به طور فزاینده ای متمرکز شده است و دولت بر برنامه های درسی، ارزیابی و تعیین مدرسان و مقامات وفادار نظارت و کنترل دارد (والجی^۲، ۲۰۱۰).

ساختار نظام آموزش و پرورش نظام آموزشی تاجیکستان از دو دوره تحصیلی ابتدایی و متوسطه تشکیل شده است. دوره ابتدایی شامل یک دوره چهارساله (۶ - ۱۱ سالگی) یعنی کلاس های اول تا چهارم ابتدایی و دوره متوسطه یک دوره تحصیلی هفت ساله شامل یک مرحله پنج ساله میانی (۱۱ - ۱۵ سالگی) یعنی کلاس های پنجم تا نهم، بعلاوه مرحله دوساله پایانی (۱۵ - ۱۷ سالگی) یعنی کلاس های دهم و یازدهم است (رون، بی تا).

^۱ Anceschi

^۲ Waljee

طول دوره آموزش عمومی و اجباری در تاجیکستان ۹ سال است. در پایان مرحله اول (میانی) و مرحله دوم (پایانی) دوره متوسطه به دانش‌آموزان مدرک تحصیلی داده می‌شود. دانش‌آموزان پس از مرحله میانی می‌توانند وارد دبیرستان-های نظری و یا مراکز آموزش فنی و حرفه‌ای شوند. از سال ۲۰۱۰ میلادی به بعد طول دوره تحصیلی به تدریج از ۱۱ سال به ۱۲ سال تغییر پیدا کرده است. مرحله اول اصلاحات در ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۱ آغاز شد و در ۲۰۱۶ به اتمام رسید (رون، بی‌تا).

پایگاه گزارش تحلیلی کشورهای آسیای میانه^۱ که به ارائه گزارش‌های تحلیلی درباره کشورهای آسیای میانه می‌پردازد، در سال ۲۰۱۵ در گزارشی اعلام کرد بیش از ۹۹ درصد مردم در تاجیکستان دارای سواد خواندن و نوشتن هستند، ولی کیفیت نظام آموزشی این کشور هنوز هم از استانداردهای جهانی فاصله زیادی دارد. نظام آموزشی تاجیکستان با مشکل کمبود معلم، پایین بودن حقوق معلمان، میزان بالای رشوه‌خواری و نبود کتاب‌های درسی به‌روز شده مواجه است. در سال ۲۰۱۵ در مدارس دولتی تاجیکستان کمبود ۴ هزار معلم گزارش شده است که دلیل این نابسامانی حقوق پایین این افراد است. حقوق معلمان مدارس دولتی در این گزارش بین ۱۰۰ تا ۱۲۰ دلار در ماه اعلام شده که برای زندگی آنان کفایت نمی‌کند. با اینکه وزارت آموزش و پرورش تاجیکستان طی سال‌های ۲۰۱۴-۲۰۱۵ به ۳۸۵۶ دانش-آموخته دانشگاه‌های این کشور مجوز فعالیت در مدارس دولتی را به‌عنوان معلم اعطا کرد، اما تنها ۲۸۸۷ نفر از آن افراد در محل کار خود حاضر شدند (پایگاه گزارش تحلیلی کشورهای آسیای میانه، ۲۰۱۵).

مدیریت کلان نظام آموزشی بر عهده وزارت معارف است. این وزارتخانه اداره امور تحصیلی دانش‌آموزان در دوره ابتدایی، میانی و متوسطه و دانشجویان دانشگاه‌ها را بر عهده دارد. در هر ولایت، مرکزی به نام مؤسسه معارف وجود دارد که امور آموزشی هر ایالت و شهر را مدیریت می‌کند. نظام آموزشی در این کشور متمرکز است و کلیه مدارس (به‌استثنای مدارس ازبکی و روسی) از کتاب‌های درسی یکنواخت استفاده می‌کنند. دانشگاه‌های این کشور استقلال کامل ندارند و بر اساس استانداردهای کشور روسیه عمل می‌کنند. وزارت معارف تاجیکستان دو پژوهشگاه دارد که یکی از آن‌ها خاص تحقیق و تألیف در مورد کتاب‌های علوم تربیتی و دیگری در مورد کتاب‌های علوم انسانی و علوم محض است که مسئولیت پژوهش‌ها و تألیف کتاب‌های درسی دانشگاهی را بر عهده دارند. مدارس در کشور تاجیکستان شامل مدارس دولتی (رایگان) و غیردولتی است. مدارس خصوصی عمدتاً در مراکز شهری دیده می‌شوند. هدف اصلی آموزش و پرورش در این کشور، توجه به رشد همه‌جانبه شخصیت دانش‌آموزان، پرورش قابلیت‌ها و استعداد دانش‌آموز به‌منظور پیشرفت اجتماعی و اقتصادی این کشور در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، علمی، فنی و فرهنگی و دموکراسی و با توجه به قانون اساسی (حقوق بنیادی) این کشور تعریف شده است.

---

^۱ - Central Asian Bureau for Analytical Reporting

تاریخچه تربیت معلم در تاجیکستان

در تاجیکستان همه امتیازاتی که باعث رضایت شغلی معلمین می‌شود از قبیل: امنیت شغلی، فرصت پیشرفت روزافزون، جایگاه اجتماعی بالا و هر مزیت دیگری که وجود داشت پس از فروپاشی شوروی به سرعت از بین رفت که این مسئله تأثیر به‌سزایی در امر آموزش و پرورش داشت. درآمد ماهیانه معلمین تا حدی کاهش یافت که قادر به تأمین نیازهای عادی یک خانواده متوسط نیز نبود. همچنین حمایت از صنف معلمین و پشتیبانی از این قشر توسط دولت به شدت کاهش یافت. دولت حتی نتوانست تعهدات و وظایف قانونی خود را در قبال آموزش‌های ضمن خدمت در مورد معلمان به اجرا بگذارد. شغل معلمی نیز جایگاه ویژه و احترام اجتماعی را که همراه خود داشت از دست داد. یکی از آسیب‌های اساسی به‌نظام آموزشی تاجیکستان در جریان جنگ داخلی زده شد که چیزی نزدیک به ۴۰۰ نفر از معلمین و کارکنان مدارس که همگی آموزش دیده بودند، به کشورهای دیگر مهاجرت کردند. عده زیادی نیز شغل معلمی را برای پیدا کردن شغل پردرآمدتری در دیگر نواحی کشور رها کردند. دولت تاجیکستان بعد از فروپاشی شوروی تلاش زیادی را برای افزایش تعداد معلمان و سطح تحصیلات آن‌ها انجام داده است. در سال ۲۰۰۲ در تاجیکستان تنها ۶۲٪ از معلمان دارای تحصیلات بالابودند. یکی از مشکلاتی که در آموزش و پرورش تاجیکستان وجود داشته، آموزش ضمن خدمت محدود و قدیمی آن است. برای جبران کمبود معلم، وزارت معارف اقدام به استخدام تعداد زیادی معلم نمود که بسیاری از آن‌ها فاقد صلاحیت کافی برای این شغل بودند. پیامد این مسئله کاهش بودجه آموزش و پرورش بود که درصدد جبران کمبود کمی معلم بود. هرچند که معلمین موظف‌اند هر پنج سال یک‌بار آموزش ضمن خدمت را سپری نمایند ولی به دلیل کمبود بودجه دولت در برگزاری منظم آن دچار مشکل شد. بسیاری از مراکز منطقه‌ای آموزش ضمن خدمت در تاجیکستان در دهه ۹۰ میلادی تعطیل شدند. مؤسسات ضمن خدمتی نیز که مشغول فعالیت بودند، از زمان فروپاشی شوروی تغییرات چندانی نکرده و معمولاً آموزش‌های قدیمی و ازکارافتاده را ارائه می‌دادند. آموزش مواردی از قبیل، روش‌های تدریس/ یادگیری تعاملی، آموزش مهارت تفکر انتقادی، مهارت حل مسئله و برنامه‌ریزی درسی برای دانش‌آموزان بسیار کم و نادر بود (نهاد اجتماعی باز، برنامه حمایتی آموزش و پرورش^۱، ۲۰۰۲).

وضعیت تربیت معلم در کشور تاجیکستان نیز بعد از فروپاشی شوروی از حال‌وروز خوبی برخوردار نبوده و با مشکلات زیادی برای افزایش تعداد معلمان و کیفیت آن‌ها روبرو بود. مؤسسات، کالج‌ها و دانشگاه‌های تربیت معلم، مشکلات زیادی را برای جذب دانشجو و دانش‌آموز داشته‌اند. علت این مشکلات حقوق پایین معلمین، شرایط کار نامناسب، کاهش اعتبار و جایگاه حرفه‌ای آن‌هاست که باعث شده دانشجویان تمایل کمی برای ورود به شغل و جایگاه معلمی داشته باشند. مشکل دیگری که در مؤسسات تربیت معلم در کشور تاجیکستان وجود داشته، این امر است که معمولاً این مؤسسات نمی‌توانند بعد از آموزش فارغ‌التحصیلان خود را در بخش آموزش و پرورش حفظ کنند. بیشتر

فارغ‌التحصیلان این مؤسسات به دنبال استخدام در مشاغل دیگر از قبیل مترجم، منشی و ... می‌روند. همین موارد باعث می‌شود که مراکز تربیت‌معلم برای دانشجویان مستعد و آینده‌نگر جذابیتی نداشته باشد. در واقع متدها، مفاهیم و شاکله اصلی در حوزه تربیت‌معلم در تاجیکستان، از دهه ۱۹۹۰ تغییر چشمگیری نداشته است (نهاد اجتماعی باز، برنامه حمایتی آموزش و پرورش، ۲۰۰۲).

البته در سال‌های اخیر دولت تاجیکستان برنامه‌های ویژه‌ای را برای ارتقا نظام تربیت‌معلم و نظام آموزش و پرورش تدوین کرده است که بتواند با استفاده از تحول اساسی در بخش آموزش و پرورش به پیشرفت و توسعه در بخش‌های دیگر نیز برسد. «برنامه دولتی رشد معارف جمهوری تاجیکستان برای سال‌های ۲۰۱۰-۲۰۱۵» یک برنامه اختصاصی است که در ۲۹ آوریل ۲۰۰۹ به ارگان‌های مربوطه ابلاغ شد. هدف این برنامه ارتقا اثر بخشی در سیستم مدیریتی آموزش و پرورش، ارتقا کمی و کیفی کارکنان آموزش و پرورش اعم از معلمین و مدیران تا ارتقا سیستمی، بهبود زمینه‌های مادی و فنی در آموزش و پرورش، اصلاحات اقتصادی در آموزش و پرورش بود. (برنامه دولتی رشد وزارت معارف^۱، ۲۰۰۹). این برنامه به این جهت برنامه‌ریزی شده بود که بتواند تحولات اساسی را در بخش آموزش و پرورش ایجاد کند. اصلاحات اقتصادی در آموزش و پرورش زمینه افزایش حقوق معلمان را ایجاد کرده و مشکل جذب معلمین به این وزارتخانه تا حد زیادی مرتفع کرده است.

نتیجه‌گیری و بحث

کشور تاجیکستان از کشورهای است که بعد از فروپاشی شوروی پا به عرصه وجود نهاد و باید گفت که ضعیف‌ترین کشور در بین کشورهای آسیای میانه است که پس از تجزیه شوروی به وجود آمدند. این کشور پس از استقلال نیز، یک دوره جنگ داخلی را تجربه کرد که باعث شد شرایط این کشور را وخیم‌تر نماید.

این کشور از لحاظ اقتصادی دارای شرایط مساعدی نبوده که این مسئله باعث می‌شود توانایی تاجیکستان برای سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف از جمله آموزش و پرورش زیاد نباشد. متصدی امر آموزش و پرورش در تاجیکستان، وزارت معارف و علم است که به‌طور مرکزی بر تمام مؤسسات و مدارس آموزشی کشور نظارت دارد.

این وزارتخانه با مشکلات زیادی از جمله، کمبود معلم، پایین بودن بودجه، پایین بودن کیفیت و توانایی‌های معلمین، ناتوانی در برگزاری منظم دوره‌های ضمن خدمت، و ... روبروست. در سال‌های اخیر دولت جمهوری تاجیکستان با تدوین برنامه‌های مختلف برای توسعه کشور، سعی در رفع این مشکلات داشته است. برنامه رشد معارف جمهوری تاجیکستان که برای بازه زمانی ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۵ تدوین شده بود و برنامه چشم‌انداز ۲۰۳۰ از جمله این برنامه‌ها هستند. یکی از مشکلات همیشگی وزارت معارف، معلمین و نیروی انسانی بوده است که دولت تاجیکستان تلاش دارد با سرمایه‌گذاری در دانشگاه‌های تربیت‌معلم، از نظر کیفی و کمی این مشکل را برطرف نماید. دانشگاه صدرالدین

^۱ БАРНОМАИ ДАВЛАТИИ РУШДИ МАОРИФИ

عینی یکی از دانشگاه‌های تربیت‌معلم در کشور تاجیکستان است که به تأمین نیروی انسانی وزارت آموزش و پرورش می‌پردازد.

بعد از فروپاشی شوروی تا یک دهه کشور تاجیکستان نتوانسته بود اقدام قابل توجهی در عرصه آموزش و پرورش انجام دهد و ساختارها و متدهای بکار گرفته شده در بخش آموزش اساساً بازمان اتحاد جماهیر شوروی هیچ تفاوتی نداشت. اما در سال‌های اخیر این مهم به وقوع پیوسته و دولت با اجرای برنامه‌های خود توانسته سروسامانی به بخش آموزش دهد

یکی از بخش‌هایی که در آموزش معلمین در تاجیکستان دارای اهمیت بوده و هست، و مؤسسات تربیت‌معلم اهتمام ویژه‌ای به آن دارند، کارورزی دانشجویان تربیت‌معلم است. سازمان‌دهی، آمادگی، فعال و پایانی چهار مرحله دوره کارورزی در دانشگاه آموزگاری تاجیکستان هستند. مرحله سازمان‌دهی به صورت یک مراسم افتتاحیه بوده، مرحله آمادگی ۴ هفته اول کارورزی را شامل می‌شود. مرحله فعال از هفته پنجم شروع شده و هشت هفته را شامل می‌شود. مرحله پایانی ۴ هفته است که آخرین مرحله کارورزی بوده و مرحله جمع‌بندی محسوب می‌شود. در این مرحله هدف اساسی گذراندن درس‌های سنجشی است که تعیین‌کننده نمره نهایی دانشجو در تمام دوره کارورزی به حساب می‌آید. موفقیت دانشجو در این بخش بسیار مهم بوده و کسی که نتواند نمره قابل قبولی را کسب نماید در استخدام در مدارس معتبر دچار مشکل خواهد شد.

منابع

اسدی گرما رودی، اسدالله و شریف‌زاده، سید علی (۱۳۹۲). دانشگاه فرهنگیان (قله سند تحول بنیادین آموزش و پرورش). تهران: مدرسه

سمیعی نژاد، بیژن (۱۳۹۵) طراحی الگوی تأمین و تربیت معلم تراز جمهوری اسلامی ایران در دوره ابتدایی و دلالت‌های اجرای آن. رساله دکتری، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه خوارزمی.

سنگری، محمود و آخش، سلمان. (۱۳۹۶). بررسی تطبیقی نحوه جذب و آماده‌سازی دانشجو در مراکز تربیت‌معلم کشورهای ژاپن، استرالیا و ایران. دوره ۶. شماره ۳۷. ص ۳۲-۷.

ملکی، حسن (۱۳۹۱). صلاحیت‌های حرفه‌ای معلمی. تهران: انتشارات مدرسه.

نیک نیا، ثریا (۱۳۸۷). بررسی تطبیقی نحوه‌گزینش، آموزش، نگهداری و ارزشیابی معلمان در ایران و کشورهای آمریکا، انگلیس، ژاپن، مصر و هند به منظور ارائه راه‌کارهای مناسب برای بهبود نظام آموزشی ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه مدیریت آموزشی، دانشگاه شهید رجایی.

طیبه، زینب و مریم سادات باقری موسوی، (۱۳۹۷)، بررسی تطبیقی کارورزی در دانشگاه فرهنگیان ایران و آموزگاری تاجیکستان، دومین کنفرانس بین‌المللی نوآوری و تحقیق در علوم تربیتی، مدیریت و روانشناسی، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی سروش حکمت مرتضوی، https://www.civilica.com/Paper-HPCONF۰۲-HPCONF۰۲_۰۰۱.html

رون، امیر(بی‌تا). برنامه درسی و نظام آموزشی تاجیکستان: قابل دسترسی در: www.daneshnamehicsa.ir/.../۱۹/ravan_۲۰/tajikistan_۲۹_۶_۹۴.pdf

Ancecshi, Luca (۲۰۰۹), Turkmenistan's Foreign Policy: Positive Neutrality and the Consolidation of Turkmen Regime, London: Routledge.

Babajanian, Babken. V (۲۰۰۶), "The Social Exclusion Framework and Poverty Reduction in Tajikistan", Central Asian Survey, Vol. ۲۵. No. ۴. December.

Brown, N. (۲۰۰۸). Assessment in the Professional area Context. Center for the Advancement of Learning and Teaching. University of Tasmania.

Feiman Nemser, S., McIntyre, D. J., Demers, K. E. (۲۰۱۰). (Eds.), Handbook of research on teacher Education: Enduring questions in changing context (۳rd ed. , p.(۶۹۷- ۷۰۵). New York: Rout ledge.

Kate, Lapham. (۲۰۱۷). Integrity and Accountability in Education in Tajikistan. Country case study prepared for the ۲۰۱۷/۸ Global Education Monitoring Report, UNESCO .

Open Society Institute - Education Support Program (۲۰۰۲). Education Development in Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan: Challenges and Ways Forward. Budapest.

Singh, B. (January ۲۸, ۲۰۱۱), "Sino-Tajik Border: Settlement or Entrapment?" Institute of Peace and Conflict Studies, New Delhi.

UNICEF(۲۰۱۱). Youth perspectives of education quality in tajikistan: a case study of education quality for youth in the ceases region.

Waljee, Anise(۲۰۱۰). The meaning of educational change in post-Soviet Tajikistan: Educational Encounters in Badakhshan-How educators in an in-service institution in rural Badakhshan understand and respond to educational change, University of London: Institute of Education.

БАРНОМАИ ДАВЛАТИИ РУШДИ МАОРИФИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БАРОИ
СОЛҲОИ ۲۰۱۰–۲۰۱۵.(۲۰۰۹).

<https://cabar.asia/en/tajikistan/>(Central Asian Bureau for Analytical Reporting۲۰۱۷)

http://www.tgpu.tj/index.php?option=com_content&view=article&id=۲&Itemid=۸۶&lang=en

